

Formy opevnění na hradech pískovcového podloží

FRANTIŠEK GABRIEL

1. Úvod

Za jeden z významných znaků staveb, označovaných ve formální struktuře za hrad, považuje literatura opevnění. Ačkoliv definice typu hrad dosud nebyla přesně stanovena, zdá se, že právě opevnění představuje jeden z oněch definičních znaků (posledně Durdík–Bolina 2001, 7, 13). Současně však nepředstavuje znak jediný, takže opevnění na lokalitě není jednoznačným důvodem pro její přiřazení k hradům. Zdánlivě se jedná pouze a teoretický problém, který se však ve skutečnosti hluboce dotýká jednoho typu formální struktury, typu hrad, a všech ostatních typů, obsahujících stejnou entitu – opevnění, ač bychom je pravděpodobně mezi typ hrad nezařadili. V poslední době se s tímto problémem setkáváme při posuzování lokalit na pískovcovém podloží, považovaných za hrady.

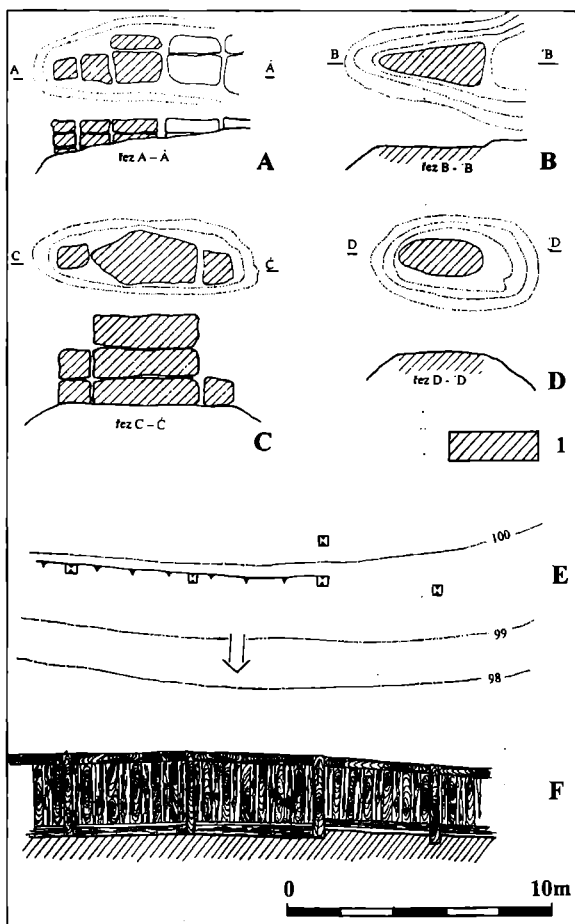
Vedle vnějších vazeb opevnění k širšímu kontextu však stojíme při hodnocení opevnění také u otázek, souvisejících s vazbami vnitřními. I v tomto případě se jedná o teoretický problém pojmu opevnění. Opevnění, stejně jako hrad, je v literatuře obecně definováno především svojí funkcí, kterou je zajištění ochrany určitého prostoru. Funkce však je kategorií dynamického systému, jehož model je cílem naší práce. „Čistý“ postup studia by tedy vyzádal deskripci terenních reliktnů na základě analýzy formální struktury a po následné syntéze definování modelu opevnění (Neustupný 1986). Zdá se však, že při studiu entit se složitou formální strukturou bude třeba přijmout, alespoň pracovně, obecně uváděné a často i problematické definice s vědomím možné chyby, která může do určité míry ovlivnit výsledek naší práce. V předkládané práci užíváme kategorii opevnění, která není jako součást formální struktury definována a opírá se pouze o obecně přijímané označení této entity hradu. Cílem práce je sestavení typů takto chápaného opevnění, které bylo užíváno při budování hradů na pískovcovém podloží.

2. Analýza opevnění hradů na pískovcovém podloží

Objekty, obecně považované za opevnění, dělíme do tří základních entit. První vychází z užití terenního tvaru, o kterém předpokládáme, že byl volen podle potřeb obrany. Druhá a třetí entita vznikla jako produkt antropogenní činnosti. Jedná se o liniová opevnění a o pevnostní body.

Terenní tvar, užitý pro staveniště hradu, byl pravděpodobně volen, vedle dalších kritérií, i s ohledem na možnosti obrany. Pískovcová tabule rozpraskala působením mladších geologických pochodů v horizontálních a vertikálních směrech do bloků. Jejich odvětráváním vznikly dva základní dispoziční typy hradních stavenišť (obr. 1). Při napojení skalních bloků na pískovcovou tabuli vznikla pseudoostrožna, na rozdíl od ostrožny většinou neobtéká vodotečí. Výraznější oddělení skalních bloků od pískovcové tabule dalo vzniknout skalnímu suku. Míra opadu mateční horniny a rozsah jejího transportu pak určují míru překrytí skalních útvarů a jejich vnější projev při menším a větším překryvu sedimentem.

Druhou entitu, liniové opevnění, charakterizujeme jako pás opevnění, obíhající chráněný prostor nebo jej uzavírající ve spojení s opevněním, které využívalo terenní tvar. Entita dispozičního tvaru opevnění má kvality: šijové opevnění, obíhající opevnění a šijové opevnění, dělící prostor, vymezený obíhajícím opevněním. Liniové opevnění tvoří jen výjimečně jediná entita; většinou sestává ze dvou a více entit se základními typy: příkop a nadzemní

Obr. 1. Terénní tvar staveniště jádra hradu (1) v půdorysu a řezu (A – skalní pseudoostrožna; B – překrytá pseudoostrožna; C – skalní suk; D – pseudokupa); E – dřevěné opevnění hradu na Konvalinkovém vršku, k.ú. Doksy (pouze úsek); F – rekonstrukce A. Kresba L. Kravčíková.

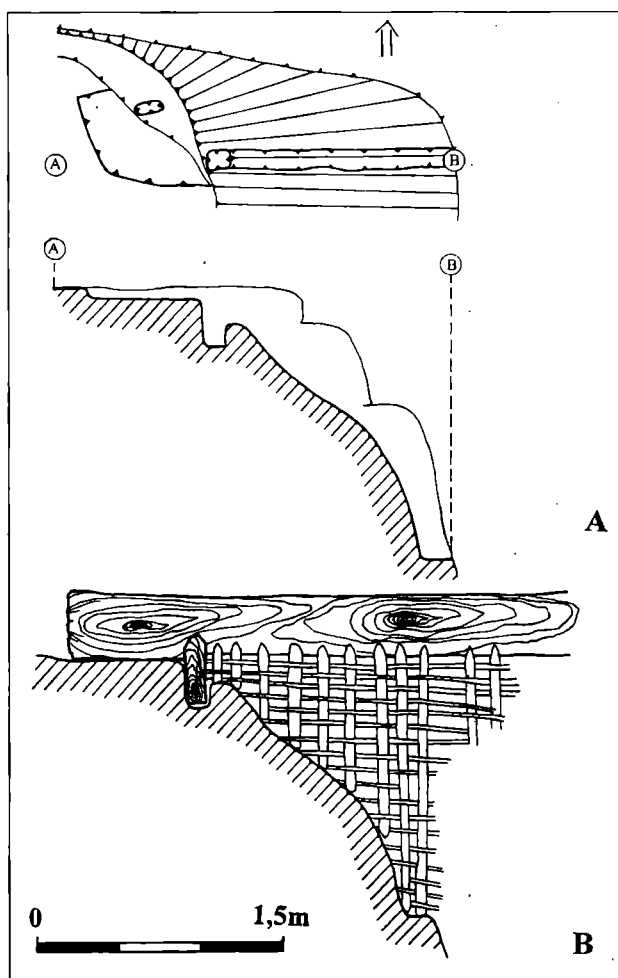
konstrukce. Kvality příkopu hodnotíme z hlediska technologie budování na kopané v sypkém podloží, lánané ve skále a sekané ve skále. Rovněž druhý typ by bylo třeba rozložit. Entita konstrukce má kvality: zeď, dřevěný plot, val a ty řadu dalších podrobnějších kvalit (např. val hlinitý, dřevohlinitý, dřevohlinitý se zděnou plentou). Všechny tyto následné entity a kvality však výrazně zasáhla archeologizace a jejich poznání ovlivňuje rozsah archeologického výzkumu, případně stavebně historického průzkumu. Bez archeologického výzkumu lze např. velmi snadno zaměnit destrukci zdiva za val, vysekaný příkop za příkop vyhloubený v písčitém podloží pseudoostrožny apod.

Do typu poslední entity, pevnostních bodů, náleží především věže, bašty, věžice a branské věže. Právě na skalních hradech a řadě menších hradů na pískovcovém podloží se s tímto vybavením či jeho jednoznačnými relikty nesetkáváme. Přesto se však i na těchto hradech objevují prvky opevnění, svým charakterem k pevnostním bodům náležející. Na rozdíl od předchozí entity však archeologizace ukrývá pevnostní body často do té míry, že je bez archeologického výzkumu nedovedeme vůbec rozpoznat. Rovněž reliktnost jejich stop někdy nedovoluje určit charakter entity a tak stojíme před otázkou, zda náležel mezi pevnostní body či k jiným entitám hradu.

3. Deskripce opevnění na hradech s pískovcovým podložím

Popis uvedených entit opevnění hradů na pískovcovém podloží není jednotný a ani četnost hradů není u všech entit stejná. Z hlediska opevnění rozlišujeme u entity terénní tvar

Obr. 2. Dřevěné opevnění hradu Falkenštejna, k.ú. Jetřichovice (A – půdorys s vyznačeným směrem obrany a řez); B – rekonstrukce A. Kresba L. Kracíkové.

při deskripci následující deskriptory: 1 – skalní pseudoostrožny (obr. 1, A), 2 – překryté pseudoostrožny (obr. 1, B), 3 – skalní suky (obr. 1, C), 4 – pseudokupy (překryté suky, obr. 1, D). Řada hradů však jako celek přesahuje svojí rozlohou ve stejném časovém horizontu jeden terenní tvar, takže např. jeho jádro leží na skalním suku, zatímco hospodářský trakt se rozkládá na pseudokupě či překryté pseudoostrožně. Z tohoto důvodu přiřazujeme hrad do uvedených kvalit podle situování jeho jádra.

Zatímco první entitu popisujeme formálně, již druhou z entit, liniové opevnění, lze jednoznačně rozložit pouze na dvě nižší entity: příkop a nadzemní konstrukce. Podrobnější třídění nelze za současného stavu poznání provést formálním způsobem a je nutné se zatím spokojit s tradičním verbálním popisem. Ten nám také umožňuje u vícedílných hradů rozlišit různé způsoby opevnění jednotlivých oddílů. Totéž platí i o třetí entitě, pevnostních bodech. Současné stupeň dochování a možnosti poznání forem opevnění limitují četnost posuzovaných lokalit. Nejvíce jich lze uvést při popisu první entity, méně u druhé a u třetí se počet lokalit rovná počtu lokalit zkoumaných archeologicky.

3.1. Terenní tvar

Terenní tvar staveniště jádra hradu popisujeme pro jednotlivé lokality přiřazením typu terenního tvaru číslem (tab. 1). Z 39 hodnocených hradů leží jejich jádro pouze ve dvou

Tab. 1. Zastoupení terenních tvarů hradních jader. 1 – skalní pseudoostrožna, 2 – překrytá pseudoostrožna, 3 – skalní suk, 4 – pseudokupa.

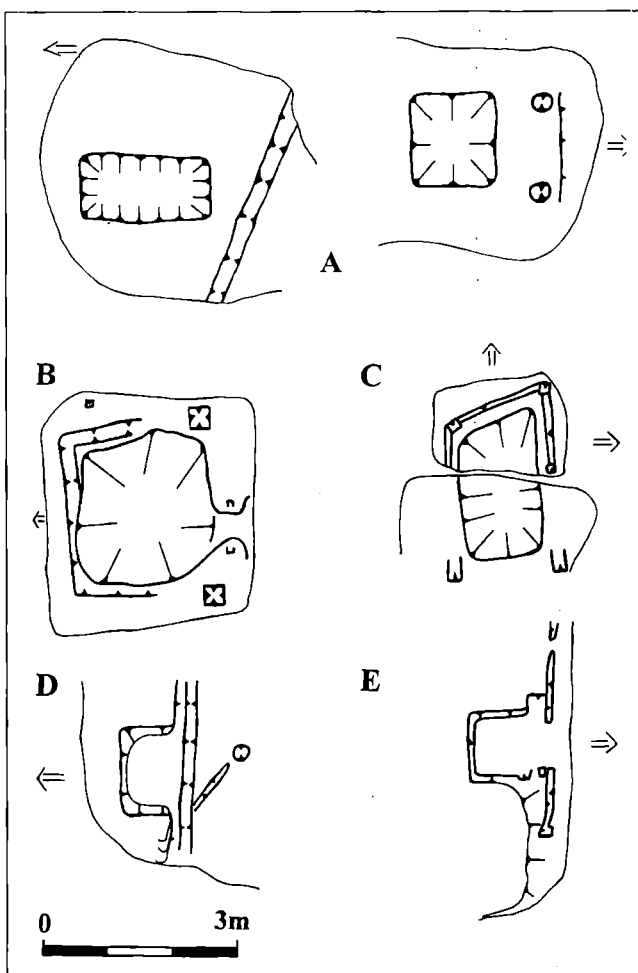
Katastr	Lokalita	Okres	Typ
Adršpach	Adršpach	Náchod	3
Blíževedly	Hřídělík	Č. Lípa	3
Boseň	Valečov	M. Boleslav	3
Bosyně	Krvomlýn	Mělník	2
Doksy	Konvalinkový vršek	Č. Lípa	4
Doubice	Chřibský hrádek	Děčín	3
Drchlava	Vřísek	Č. Lípa	1
Dřevčice	Chudý Hrádek	Č. Lípa	1
Frýdštejn	Frýdštejn 1	Jablonec n. N.	3
Frýdštejn	Frýdštejn 2	Jablonec n. N.	3
Frýdštejn	Frýdštejn 3	Jablonec n. N.	3
Hvězda	Hrada	Č. Lípa	1
Jestřebí	Jestřebí	Č. Lípa	3
Jetřichovice	Falkenštejn	Děčín	3
Křída	Křída	Č. Lípa	2
Kvítkov	Kvítkov	Č. Lípa	3
Kvítkov	Pustý zámek	Č. Lípa	2
Loubí	–	Č. Lípa	2
Mašov	Valdštejn 1	Semily	1
Mašov	Valdštejn 2	Semily	1
Mašov	Valdštejn 3	Semily	3
Pařezská Lhota	Pařez	Jičín	3
Podkost	Kost	Jičín	1
Rašovice	Helfenburk 1	Litoměřice	1
Rašovice	Helfenburk 2	Litoměřice	3
Svébořice	Dubový vrch	Č. Lípa	4
Svébořice	Stohánek	Č. Lípa	3
Svébořice	Zbyny	Č. Lípa	2
Velenice	Vejrov	Č. Lípa	1
Vlčí Hora	Vlčí hrádek	Děčín	1
Vysoká Lípa	Šauenštejn	Děčín	3
Zakšín	Pustý zámek 1	Č. Lípa	1
Zakšín	Pustý zámek 2	Č. Lípa	1
Zakšín	Pustý zámek 3	Č. Lípa	3
Zátýn	Čap	Č. Lípa	1
	Arnstein	SRN	3
	Frienstein	SRN	3
	Hokstein	SRN	1
	Winterstein	SRN	3

případech na pseudokupě (4) a v pěti případech na překrytá pseudoostrožně (2). Hojný výskyt jader hradů zjišťujeme na typu 1 (skalních pseudoostrožnách, 13 hradů) a počtem 19 převažují skalní suky (3).

3.2. Liniové opevnění

Nejčastějším liniovým opevněním, hledáme-li jeho projevy, bývá příkop. Z 34 lokalit se s ním setkáváme na 24 hradech, z nichž některé mají i více příkopů. Ačkoliv se z nich dnes třináct jeví jako zahloubených do sypkého podloží a stejný počet jako vysekané do skály, předpokládáme, že by odstraněním zemního pokryvu došlo k výraznému nárůstu vysekaných příkopů. Rovněž 10 případů, kdy příkop nahradila přírodní spára, není zcela jednoznačných, neboť odstranění skály mohl v některých případech provést člověk odlámaním, které bývá v terénu špatně zjistitelné. Zcela nepochybně se s ním setkáváme na Helfenburku (k.ú. Rašovice, okr. Litoměřice, Gabriel–Smetana 1994), na Zbirohu (k.ú. Besedice, okr. Jablonec nad Nisou) či na Frýdštejně (k.ú. Frýdštejn, okr. Jablonec nad Nisou, Gabriel v tisku).

Obr. 3. Střelecká postavení obránců hradu s vyznačeným směrem obrany (A – Arnstein, SRN; B – Frienstein, SRN; C – Falkenstein, SRN; D – Winterstein, SRN; E – Vlčí hrádek, k.ú. Vlčí Hora). Kresba L. Kracíkové.

Neujasněná zůstává situace i u nadzemních konstrukcí. Z 34 lokalit registrujeme nadzemní konstrukce pouze na 26 hradech. Z nich převažuje 13 případů zdíva, z toho v jednom případě dvakrát na jednom hradě, a třinákrát se objevující val na jedenácti hradech. Poučným případem je bezejmenný hrad Pustý zámek (k.ú. Kvítkov, okr. Česká Lípa, Gabriel–Panáček 2000, 99), kde mohutný val u brány přechází v méně výrazné valové opevnění při obvodu skální hrany, ze kterého vystupují pískovcové kvádry, sestavované na jíl. Zdá se, že podobných případů, které se po destrukci jeví jako val, zatímco ve skutečnosti se jednalo o zdívo, může být podstatně více. Znamenalo by to úbytek valů ve prospěch zdíva, jehož pojivem však nemusela být nutně vápenná malta, jako v předchozích případech, ale spíše jíl, jako na Pustém zámku (k.ú. Kvítkov, okr. Česká Lípa).

Zcela ojedinělé se jeví nadzemní konstrukce ze dřeva. Stopy jedné z nich zjistil archeologický výzkum ve dvou sondách u příhrádku hradu Frýdštejn (k.ú. Frýdštejn, okr. Jablonec nad Nisou, Gabriel v tisku). Jedna ze sonda zde odkryla do skalního podloží vysekaný žlab o šířce 90 cm a hloubce 180 cm, druhá pak asi jeho mělčí pokračování. Žlab nejspíše sloužil k založení palisády, polského plotu, avšak vyloučit nemůžeme ani uplatnění reliktu pro svislé dřevěné kuláče líce valu.

Jiné stopy dřevěných prvků odkrylo začištění skalního podloží na okraji hradního jádra bezejmenného hradu na Konvalinkovém vršku (k.ú. Doksy, okr. Česká Lípa, Gabriel –

Panáček 2000, obr. 1, E, F). Jádru lemují na odkryté straně vodorovné trámové dráže, které prostupují svislými trámovými kapsami. Situaci těchto stop interpretujeme jako dřevěnou konstrukci, sestavenou ze svislých trámů, do kterých byly při patě a nejspíše i při vrcholu začepovány trámy vodorovné. Takto vzniklé trámové rámce vyplnila prkna, fošny, vyzdívka nebo výplet. Ten asi dokládá žlábek, přetínající skalní spáru při okraji nivó Falkenštejna (k.ú. Jetřichovice, okr. Děčín, obr. 2). Na členitém terénu spáry osadili tesaři spodní stranu svislých kolíků výpletu do žlábků ve skále, horní pak do žlábků, který předpokládáme na spodní straně trámu, osazeného ve dvou protilehlých horizontálních kapsách. Jiné horizontální dráže naznačují i možnost opačného řešení, při kterém se začepovávaly svislé trámy do trámů vodorovných (Vlčí hrádek, k.ú. Vlčí Hora, okr. Děčín).

3.3. Pevnostní body

Za poslední entitu opevnění považujeme pevnostní body. Jak již bylo upozorněno výše, je zařazení objektů mezi pevnostní body problematické. Ty, které k pevnostním bodům připisujeme, nedovoluje většinou míra archeologizace jednoznačně rekonstruovat. Jejich stopy sice můžeme zařadit do určitých formálních tříd, nikoliv však jednoznačně modelovat v dynamickém systému.

Mezi základní pevnostní body řadíme shodně s T. Durdíkem–P. Bolinou (2001, 13, 30) věž, věžici a baštu. Je až překvapivé, jak málo těchto staveb můžeme na sledovaných hradech doložit. U zděných se ojediněle setkáváme s obrannou věží válcovou (Kokořín, k.ú. Kokořín, okr. Mělník, Durdík–Bolina 2001, 106; Frýdštejn, k.ú. Frýdštejn, okr. Jablonec nad Nisou, Gabriel v tisku; Lemberk, k.ú. Lvová, okr. Česká Lípa, Gabriel–Panáček 2000) nebo hranolovou (Hohnstein, SRN a pravděpodobně i Houska, k.ú. Houska, okr. Česká Lípa, Líbal–Macek–Novosadová 1989). Pomineme-li zděné obytné věže (Helfenburk, k.ú. Rašovice, okr. Litoměřice, Gabriel–Smetana 1994; Kost, k.ú. Podkost, okr. Jičín, Durdík 1999; Úštěk, k.ú. Úštěk, okr. Litoměřice, Gabriel–Smetana 1986 a pravděpodobně i Chudý Hrádek, k.ú. Dřevčice, okr. Česká Lípa, Gabriel–Panáček 2000), pak jsme vyčerpali veškeré jednoznačně prokazatelné zděné věže na pískovcovém podloží ve sledované oblasti. Rozšířit je můžeme pouze o problematické základy zděných staveb na bezejmenné lokalitě, připisované hradu či tvrzi Velenice (k.ú. Velenice, okr. Česká Lípa, Gabriel–Panáček 2000), Zbiroh (k.ú. Besedice, okr. Jablonec nad Nisou), Winterstein (SRN) a ještě problematictější relikty staveb dřevěných. Mezi ně řadíme především do skalního podloží vysekané obdélné či čtvercové objekty, nazývané v literatuře běžně podvalí a spojované většinou s věžemi, ač pro podobné rekonstrukce většinou nemáme nejmenší podklady. Snad jediný relikt, který naznačuje možnost založení dřevěné věže, nalezneme na lokalitě Hrada (k.ú. Hvězda, okr. Česká Lípa, Gabriel–Panáček 2000), kde horizontální dráže vymezují šestihran o průměru opsané kružnice 7 m.

Z uvedených pevnostních bodů musíme zcela vyloučit věžice, pro které nenacházíme žádné doklady a rovněž bašty, jejichž případné relikty jsou velmi problematické. Snad by mezi ně bylo možné řadit před jižní obvodovou hradbu vystupující základy zdíva na hradě Frýdštejn (k.ú. Frýdštejn, okr. Jablonec nad Nisou, Gabriel v tisku), skalní suk, zapojený do západního vrcholu trojúhelné dispozice nejmladší stavební etapy hradu Helfenburku (k.ú. Rašovice, okr. Litoměřice, Gabriel–Smetana 1994) nebo skalní suky, prostupující severozápadní obvodovou hradbu hradu Valečova (k.ú. Boseň, okr. Mladá Boleslav, Chotěbor 1986).

Vedle pevnostních bodů, užívaných běžně na hradní architektuře mimo pískovcové podloží, setkáváme se na sledovaných hradech s relikty, dělitelnými podle shodných deskriptorů do dvou tříd. První charakterizuje mírná zahloubenina obdélné či čtvercové dispozice, většinou se zaoblenými rohy a konkávním, výjimečně plochým dnem. Váže se na horizontální dráži nebo je bez dochované vazby k nějaké jiné architektuře, vždy však na okraji hradu. Na hradě Arnsteinu (SRN, obr. 3, A) registrujeme takové relikty dva, oba situované na protilehlých stranách dlouhého skalního suku. Jeden z nich má obdélnou zahloubeninu

200×90 cm s jedinou svislou pravoúhloú kapsou (18×18 cm), druhý pak čtvercovou zahloubeninu se dvěma svislými kruhovými kapsami. Na okraji skalního suku nalezneme zahloubenu také na hradě Frieinsteinu (SRN, obr. 3, B). Podél jedné strany ji lemují horizontální dráže v celé délce (240 cm), na přilehlých dvou pak pouze v menším úseku. Rozměr těchto stran udávají v protilehlých rozích svislé trámové kapsy, vzdálené od dráže 232 cm a 211 cm. Čtvrtá strana mezi kapsami má délku 307 cm. Na hradě Falkenstein (SRN, obr. 3, C) lemují zahloubeninu ze tří stran úzká dráže se svislými trámovými kapsami. Vymezení objektu o rozměrech přibližně 300×170 cm. Menší objekt (140×80 cm) vymezuje zahloubenina na hradě Winterstein (SRN, obr. 3, D), lemovaná z jedné strany delší dráží a doplněná úzkým žlábkem se svislou trámovou kapsou. Na našem území evidujeme stejné prvky na Vlčím hrádku (k.ú. Vlčí Hora, okr. Děčín, obr. 3, E), kde zahloubenina s rovným dnem dosahuje rozměr 110×110 cm. Přisadá ke žlábků, který se však v místě objektu přerušuje. Při obou zakončeních jsou konce horizontální trámové dráže a v jednom případě svislá trámová kapsa. Poslední ukázkou představuje Helfenburk (k.ú. Rašovice, okr. Litoměřice, Gabriel–Smetana 1994) se zahloubeninou na osamoceném skalním bloku v závěru druhé stavební etapy hradu.

Druhá třída pevnostních bodů na hradech s pískovcovým podložím odpovídá podsebití, prvku, známému i na opevnění ostatních hradů. Pomineme-li převéty, využívané nejspíše v případě potřeby také jako podsebití, zjišťujeme skutečná podsebití na obvodových zdech a to jak v celém rozsahu, tak i lokálně (Helfenburk, k.ú. Rašovice, okr. Litoměřice). Vedle uplatnění podsebití na zděných stavbách nacházíme jeho pravděpodobné stopy i na plató skalních suků (Falkenstein, k.ú. Jeřichovice, okr. Děčín; Winterstein, SRN)) a ve spárách skalních stěn (Šauenštejn, k.ú. Vysoká Lípa, okr. Děčín; Winterstein, SRN).

4. Formy opevnění hradů na pískovcovém podloží

Při hodnocení formy opevnění hradů na pískovcovém podloží se zdá, že stavebníci upřednostňovali při výběru staveniště skalní suk, ovšem pouze ojediněle, hned od počátku budování hradů na pískovcovém podloží. Nejstarší hrady na tomto terenním tvaru zjišťujeme již ve druhé polovině 13. století (Chřibský hrádek, k.ú. Doubice, okr. Děčín, Gabriel–Smetana 1981; Hřídělík, k.ú. Blíževdly, okr. Česká Lípa, Gabriel–Panáček 2000; Arnstein, SRN). Výška užitých skalních suků však je výrazně menší, než těch, které byly zastavovány později. Také se ovšem ještě neuplatňuje typ skalního hradu (Gabriel–Smetana 1981). Přístup na suk sice nedovedeme jednoznačně rekonstruovat, zdá se však, že využíval prosté dřevěné konstrukce, stoupající výhradně po povrchu skály. Ve většině z uvedených případů se však suk využil pro stavbu hradů, které podle přístupu do jádra řadíme mezi hrady skalní (Gabriel–Smetana 1981). Všechny hrady na skalních sucích asi využívaly terenní tvar jako opevnění, jednoznačné doklady o tom však máme pouze u skalních hradů.

Hrady na skalních pseudoostrožnách náležejí staršímu horizontu hradů na skalním podloží. Vedle jednoduchých a prostě vybavených hradů zjišťujeme i hrady vícedílné s bohatší zástavbou. Řada z nich přežívá i do mladších období, kdy však většinou došlo k jejich přebudování na skalní hrad (druhá stavební etapa hradu Helfenburku, k.ú. Rašovice, okr. Litoměřice, Gabriel–Smetana 1994), případně k rozdělení na dvojhrad (Valdštejn, k.ú. Mašov, okr. Semily, Gabriel–Macek 1975; Pustý zámek, k.ú. Zakšín, okr. Česká Lípa, Gabriel–Panáček 2000a).

Zvolený terenní tvar ovlivňuje formu liniového opevnění. Vedle příkopu, uplatňujícího se jednak při opevnění skalní i překryté pseudoostrožny, pseudokupy a oddílů hradu před jádrem na skalním suku, sloužila opevnění asi především zděná hradba. S nejstarší hradbou zděnou na vápno se na pískovci setkáváme již v první polovině 13. století na poloze Hrada (k.ú. Hvězda, okr. Česká Lípa, Gabriel–Panáček 2000). Jako mladší se podle nálezů jeví zdivo s jílovým pojivem, které, alespoň na Pustém zámku (k.ú. Kvítkov, okr. Česká Lípa, Gabriel–Panáček 2000), nacházíme ve druhé polovině 13. století. Vedle zděných

konstrukcí se objevují i konstrukce dřevěné. Zdá se, že opevnění nebylo jednotné. U širších příkopů se běžně setkáváme s valem či zdí, zatímco zbylý obvod chránila konstrukce dřevěná nebo se obrana spoléhala pouze na terén. Mimořádný význam má nízká hradba na hradě Jestřebí (k.ú. Jestřebí, okr. Česká Lípa, Gabriel–Panáček 2000), snížená na nejvyšším plató jádra pouze na cimbuří. Dokládá chápání jádra jako mohutné obytné věže, která u většiny skalních hradů opevnění vůbec nevyžadovala nebo se omezila na podsebití, situovaná pouze některých úsecích. Soudě podle reliktvů hradů na pískovci v severním Alsasku se jednalo pouze o úseky nad nižším oddílem při patě skály, hospodářském traktu (Gabriel–Smetana 1981). Jinde trámové dráže naznačují užívání podsebití pouze nad strategicky důležitými body, takže náleží spíše pevnostním bodům.

Vedle běžných pevnostních bodů (věží) a jejich modifikací na pískovcovém podloží (bašt) registrujeme formu, přičítanou k opevnění a interpretovanou jako krytá střelecká postavení obránců hradu (Gabriel–Smetana 1994, 55). Budování stejných pevnostních bodů na hradech s jiným podložím nelze vyloučit, doklady o jejich existenci však na nich nenacházíme.

Jak je patrné, má opevnění hradů na pískovci svá specifika, vyplývající z terenních tvarů. Současné se však projevuje lepší čitelnost jejich reliktvů, než na hradech jiných podloží.

Literatura

AR: Archeologické rozhledy.

AH: Archaeologia historica.

CB: Castellologica Bohemica.

DURDÍK, T., 1999: Ilustrovaná encyklopedie českých hradů, Praha.

DURDÍK, T.–BOLINA, P., 2001: Středověké hrady v Čechách a na Moravě, Praha.

GABRIEL, F., v tisku: Hrad Frýdštejn, CB 8.

GABRIEL, F.–MACEK, P., 1992: Stavební vývoj hradu Valdštejna, AH 17, 163–175.

GABRIEL, F.–PANÁČEK, J., 2000: Hrady okresu Česká Lípa, Praha.

GABRIEL, F.–PANÁČEK, J., 2000a: Pustý zámek u Zakšína, CB 7, 111–125.

GABRIEL, F.–SMETANA, J., 1986: Ke stavební podobě hradu v Úštěku, Litoměřicko XXI.–XXII., 77–95.

GABRIEL, F.–SMETANA, J., 1994: Stavební vývoj hradu Helfenburku, AH 19, 51–64.

CHOTĚBOR, P., 1986: Komplexní povrchový průzkum hradu Valečova, PA LXXVII, 177 – 196.

LÍBAL, D.–MACEK, P.–NOVOSADOVÁ, O., 1989: Stavebně historický průzkum hradu Houska, CB 1, 141–158.

NEUSTUPNÝ, E., 1986: Nástin archeologické metody, AR 38, 490–509.

Zusammenfassung

Befestigungsformen der Burgen auf dem Sandsteinuntergrund

Die Befestigung ist ein der bedeutsamen Definitionsmerkmale der Bauten, die in der formalen Struktur als Burgen bezeichnet werden. Zugleich handelt es sich jedoch nicht um ein alleinigiges Merkmal, so daß die Befestigung keinen eindeutigen Grund für die Einreihung der Lokalität unter die Burgen darstellt. Außer den Außenbeziehungen zum breiteren Kontext muß man bei der Beurteilung der Befestigungen auch die mit den Innenbeziehungen zusammenhängenden Fragen in Betracht nehmen. Die Befestigung, gleich wie die Burg, ist in der Literatur vor allem durch ihre Funktion (Schutz des bestimmten Raums) definiert. Diese Funktion stellt jedoch eine Kategorie des dynamischen Systems dar, dessen vereinfachte Darstellung auch das Ziel unserer Arbeit ist. Scheinbar handelt es sich nur um ein theoretisches Problem. Die Lösung dieses Problems zeigt sich in der letzten Zeit bei der Beurteilung der Lokalitäten auf dem Sandsteinuntergrund als sehr wichtig, die die Literatur gewöhnlich für Burgen nimmt.

Die allgemein für eine Befestigung genommenen Objekte teilen wir in drei Grundkategorien – Entitäten. Die Terrainform der Burgbaustelle wurde wahrscheinlich auch mit Rücksicht auf die Verteidigungsmöglichkeiten gewählt. Die Sandsteintafel ist in horizontalen und vertikalen Richtungen in Blöcke zerrissen, durch deren Verwitterung zwei elementare Dispositionstypen von Burgbaustellen entstanden: der Pseudofelsvorsprung und der Nock (Felskopf). Der Abfallens- und Transportumfang des Muttergesteins bestimmen dann den Maß der Überdeckung von Felsengebilden und ihr Hervortreten bei der kleineren

oder größeren Überdeckung mit dem Sediment (Abb. 1). Die zweite Entität, die Linienbefestigung, charakterisiert man als Befestigungsstreifen, der einen geschützten Raum umgibt oder ihn in Verbindung mit der Befestigung umschließt, die die Terrainform ausgenutzt hat. Die Linienbefestigung besteht zumeist aus zwei oder mehreren Teilen, die in Gräben und oberirdischen Konstruktionen gegliedert werden. Die weitere Gliederung beeinflusste bedeutsam die Archeologisierung. Ohne archäologische, bzw. baugeschichtliche Forschung kann man sie gewöhnlich im Terrain nur schwierig verfolgen. Zur letzten Entität, unter die Festungspunkte, gehören vor allem Befestigungsmauern, Turmbauten und Tortürme. Eben in den erforschten Burgen begegnet man jedoch nicht dieser Ausstattung oder ihren Relikten. Trotzdem gibt es auch hier Befestigungselemente, die durch ihr Charakter unter die Festungspunkte gehören. Sie sind jedoch von der Archäologisierung oft in so hohem Maße verdeckt, daß man sie bei einer Obeflächenbesichtigung nicht erkennen und von anderen Entitäten der Burg unterscheiden kann.

Die erste von den Entitäten beschreiben wir formal (Abb. 1, Tab. 1). Von den 39 untersuchten Burgen liegt ihr Kern nur in zwei Fällen auf der Pseudokuppe (Abb. 1, D) und in fünf Fällen auf dem überdeckten Pseudofelsvorsprung (Abb. 1, B). Häufig kommen die Burgkerne auf den Felsvorsprüngen (13) vor und mit der Anzahl 19 überwiegen die Nocks (Abb. 1, C). Die Linienbefestigung gliedern wir nur in Gräben und überirdische Konstruktionen. Eine mehr ausführliche Gliederung können wir bisher auf eine formale Weise nicht durchführen, wir beschränken uns also auf eine verbale Beschreibung. Es ermöglicht, bei den mehrteiligen Burgen auch verschiedene Befestigungsweisen bei einzelnen Teilen zu unterscheiden. Die häufigste Linienbefestigung stellt der Graben dar. Von den 34 Lokalitäten kommt er in 24 Burgen vor. Von diesen 34 Burgen registrieren wir die überirdischen Konstruktionen nur bei 24. Dabei handelt es sich in 13 Fällen um das Mauerwerk und in 13 Fällen um den Wall. In der Burg Pustý zámek (Katastergebiet Kvitkov) geht ein mächtiger Wall am Tor beim Rande der Felsenkante in die auf Lehm zusammengesetzten Sandsteinquadern über. Man kann mehrere ähnliche Fälle erwarten. Vereinzelt begegnen wir den hölzernen überirdischen Konstruktionen (Abb. 1, E, F; 2). Für die letzte Befestigungsentität halten wir die Festungspunkte. Daraus müssen jedoch Turmbauten ganz ausgeschlossen werden. Bei Burgen aus Mauerwerk begegnen wir vereinzelt den Verteidigungstürmen. Selten sind auch die Mauern, bei deren Aufbau die in der Linienbefestigung verbundenen Felsnocks ausgenutzt wurden. Für den Sandstein sind im Gegenteil die Relikte mit einer mäßigen Vertiefung der länglichen oder quadratförmigen Disposition typisch, gewöhnlich mit abgerundeten Ecken und mit dem konkaven oder ausnahmsweise mit dem flachen Boden. Sie binden sich an eine horizontale Fuge oder sind ohne jedwede erhaltene Bindung zu einer anderen Architektur, sie befinden sich jedoch immer am Rande der Burg (Abb. 3).

Bei der Beurteilung der Befestigungsformen der untersuchten Burgen stellen wir fest, daß in der zweiten Hälfte des 13. und im 14. Jh. als Baustellen die Pseudofelsvorsprünge bevorzugt wurden. Außer den einteiligen Burgen baute man auf ihnen auch die Burgen mit mehreren Teilen. Erst gegen Ende des 14. Jhs. wurden für die Burgen hohe Nocks (Felsköpfe) gewählt und hier Felsenburgen gebaut. Auf diese Weise wurden auch manche Burgen auf den Pseudofelsvorsprüngen umgestaltet oder geteilt.

Die gewählte Terrainform beeinflusst die Form der Linienbefestigung. Außer dem Graben, der auch bei den Burgabteilungen vor dem Kern auf dem Nock zur Geltung kam, diente als Befestigung wahrscheinlich vor allem die Mauer. Nebst den gemauerten Konstruktionen erschienen auch Holzkonstruktionen. Es scheint, daß die Befestigung nicht einheitlich war. Bei Nackengräben begegnen wir üblich einem Wall oder einer Mauer, während der übrige Umfang nur mit einer hölzernen Konstruktion geschützt wurde, oder sich die Verteidigung nur auf das Terrain verlieh. Eine außergewöhnliche Bedeutung hat die niedrige Mauer in der Burg Jestřebí (Katastergebiet Jestřebí), die auf dem höchsten Platäu des Kerns nur auf eine Zinne erniedrigt ist. Es belegt die Auffassung vom Kern als vom mächtigen Wohnturm. Nebst den üblichen Festungspunkten (Türmen) und ihren Modifikationen auf dem Sandsteinuntergrund (Befestigungsmauern) registrieren wir eine Form, die zur Befestigung gereiht und als gedeckte Schützenpositionen für die Verteidiger der Burg interpretiert wird. Es ist ersichtlich, daß die Befestigung der Burgen auf dem Sandstein gewisse Spezifika hat, die sich aus den Terrainformen ergeben. Zugleich sind ihre Relikte besser leserlich als die Relikte in Burgen auf einem anderen Untergrund.

Abbildungen:

1. Terrainform der Burgkernbaustelle (1) im Grundriß und Schnitt (A – Pseudofelsvorsprung; B – überdeckte Pseudofelsvorsprung; C – Nock (Felskopf); D – Pseudokuppe); E – hölzerne Befestigung der Burg auf dem Berg Konvalinkový vršek, Katastergebiet Doksy (nur ein Abschnitt); F – Rekonstruktion A. Zeichnung L. Kraciková.
2. Hölzerne Befestigung der Burg Falkenštejn, Katastergebiet Jetřichovice (A – Grundriß mit der bezeichneten Verteidigungsrichtung und Schnitt); B – Rekonstruktion A. Zeichnung L. Kraciková.
3. Schützenpositionen für die Verteidiger der Burg mit der bezeichneten Verteidigungsrichtung (A – Arnstein, BRD; B – Frienstein, BRD; C – Falkenstein, BRD; D – Winterstein, BRD; E – Vlčí hrádek, Katastergebiet Vlčí Hora). Zeichnung L. Kraciková.

